

INHOUD

Voorwoord	7
Lijst van illustraties	13
Deel 1. Een uitzonderlijk man	15
1. Een kleine stad in Duitsland	17
2. Van mijnbouwerszoon tot revolutionair	43
3. Aflaten	74
Deel 2. Het oog van de storm	109
4. Het oog van de storm	111
5. Vogelvrij	143
6. Het merk Luther	174
Deel 3. Vrienden en tegenstanders	197
7. Luthers vrienden	199
8. De Reformatie in de steden	233
9. Tweespalt	265
Deel 4. De bouw van de kerk	295
10. Zielenherder van de natie	297
11. Laatste confrontaties	328
12. Nalatenschap	358
Woord van dank	393
Afkortingen	397

Noten	399
Illustratieverantwoording	425
Register	426

VOORWOORD

In 2017 is het vijfhonderd jaar geleden dat een van de ingrijpendste gebeurtenissen in de geschiedenis van de westerse beschaving plaatsvond: het begin van de protestantse Reformatie. Het begon klein, met een theologische meningenstrijd in het oosten van Duitsland, maar groeide uit tot een turbulente beweging die vernieuwing en hervorming nastreefde, tal van zaken in twijfel trok, de gevestigde orde tartte en per saldo diep verdeeld was. Binnen een generatie kreeg het begrip ‘reformatie’ een totaal nieuwe betekenis. Voorstanders van de beweging die nu bekendstaat als het protestantisme hadden zich losgemaakt van de westerse katholieke traditie. Die scheuring was blijvend en zou onverzoenlijk blijken. Twee eeuwen lang zouden strijdende kerken, verdeelde families en onmin tussen naties breuklijnen door Europa trekken. De vijandschap tussen protestanten en katholieken beheerste de politieke ontwikkelingen in Europa en was de kiem van bloedige en verbeterde oorlogen. Het christendom keerde zich tegen de vijand binnen zijn eigen gelederen. In heel Europa werden mensen die de dominante godsdienst afwezen, of die nu protestants of katholiek was, van overheidswege als ketteren of verraders terechtgesteld.

Die bittere, bloeddorstige verdeeldheid zou een lange adem blijken te hebben. In 1685 getuigde de koning van Frankrijk van zijn godsvrucht door zijn overgebleven protestantse onderdanen het land uit te zetten: het aantal mensen dat gedwongen werd huis en haard te verlaten beliep vermoedelijk 900 000. Drie jaar later verstootte Engeland zijn koning omdat hij het katholieke geloof aanhing; de vervolgens uitgevaardig-

de wet waarin bepaald werd dat iemand die met een katholiek was getrouwd nooit troonopvolger kon worden, werd pas in 2013 ingetrokken. De verdeeldheid en de ontwrichtende geloofsijver van het oude Europa vonden ook hun weg naar de overzijde van de Atlantische Oceaan: in de Verenigde Staten werd pas in 1960 voor het eerst een katholiek tot president gekozen, en dan nog met een minieme meerderheid.

De gebeurtenis die de aanzet leverde voor al die gewichtige gebeurtenissen was tegen die achtergrond verbazend alledaags. De Reformatie heet begonnen te zijn op 31 oktober 1517, de dag dat een nagenoeg onbekende Duitse hoogleraar een academische discussie in gang zette. Dat was binnen een zestiende-eeuwse universiteit zo'n alledaagse gebeurtenis dat niemand het destijds de moeite waard vond om vast te leggen of de stellingen waarmee het debat werd geopend in druk waren verschenen, dan wel waren bevestigd aan de deur van de plaatselijke kerk die indertijd fungeerde als mededelingenbord van de universiteit. De hoogleraar in kwestie was uiteraard Maarten Luther, en zijn vijftien negentig stellingen tegen aflaten, zetten een onverwacht fel debat in gang. Binnen vijf jaar verkeerde de Duitse kerk in rep en roer en was Luther als ketter veroordeeld, maar tegelijkertijd uitgegroeid tot de beroemdste man van Duitsland.

De vraag hoe een academisch twistpunt in Noordoost-Duitsland de kiem kon worden van een grote beweging vergt enige uitleg. Daarvoor volstaat het niet om opnieuw een levensbeschrijving van Luther te geven, en dat is hier ook zeker niet de bedoeling. Zoals we zullen zien was Luther een opmerkelijke persoonlijkheid, een moedig en getalenteerd man, die op het beslissende moment in zijn leven een uitzonderlijke kennis van zaken en vindingrijkheid aan de dag legde. Sindsdien, tot op de dag van vandaag, zijn zijn leven en werk onderwerp van onderzoek en discussie geweest, en het eeuwfeest zal aanleiding zijn om andermaal de balans op te maken.

Maar wat dit boek beoogt is iets anders. De kwestie waarover we ons zullen buigen is de vraag hoe, in de wereld van vijfhonderd jaar geleden, met zijn totaal andere communicatielijnen, een theologisch geschil kon uitgroeien tot een grote publieke kwestie, die een aanzienlijk deel

van het Europese vasteland betrof en waarbij zowel geestelijken als leken betrokken raakten.

Niets van dit alles sloot aan op de orde der dingen. In 1517 was het kerkelijk bestuursapparaat er nog ten volle van overtuigd dat het in staat zou zijn het tumult rond Luther de kop in te drukken. De gebruikelijke methodes – een vertrouwelijke brief aan invloedrijke personen, kracht bijgezet met een gerechtelijke procedure in Rome – hadden voldoende moeten zijn om een opstandige priester het zwijgen op te leggen. Er was geen enkele reden waarom de kritiek op de handel in aflaten, die in intellectuele kringen al vrij algemeen opgeld deed, zou uitgroeien tot een nijpende publieke kwestie. En bovenal was er geen enkele aanleiding om te denken dat het keurvorstendom Saksen, een bescheiden staat, ver van de voornaamste Europese machtscentra, ooit de bakermat zou kunnen worden van een gebeurtenis met een Europese reikwijdte.

Om deze gang van zaken te begrijpen moeten we nader kijken naar de zeer merkwaardige samenloop van gebeurtenissen en omstandigheden die Luther in staat stelde het grote publiek aan te spreken en daarbij, bovenal, zelf in leven te blijven. Zoals de meeste belangrijke personages uit de geschiedenis was het lot hem gunstig gezind. Het kwam goed van pas dat hij invloedrijke beschermheren had, die bovendien inzagen dat die protectie bevorderlijk was voor hun eigen doeleinden. Hij had het geluk dat hij de juiste vrienden had. En ook was het moment goed gekozen. Toen Luther zich voor het eerst uitsprak tegen de aflaten begon in Europa juist, zij het met enige aarzeling, een nieuw en machtig communicatiemiddel in zwang te komen, namelijk de drukpers. Zeventig jaar daarvoor had Johannes Gutenberg onder grote bijval het succes van zijn experimenten met los zetsel bekendgemaakt, maar de langetermijngevolgen van deze technologische ontwikkeling waren op dat moment nog volstrekt ongewis. De enthousiastelingen die zich toelegden op de nieuwe techniek merkten dat het verbazend moeilijk was om de productie van gedrukte boeken rendabel te maken: de meeste vroege drukkerijen leden verlies, en vele gingen failliet. De tweede generatie nam ontнуchterd haar toevlucht tot conservatieve onderwerpen. Het was allerm minst duidelijk hoe of waarom de boekdrukkunst een grote

omwenteling zou kunnen ondersteunen. Integendeel, de drukkers constateerden dat het inspelen op de behoeften van de traditionele religie de beste winstkansen bood. Het zou de nodige overredingskracht vergen om hen ertoe te brengen deze betrouwbare nering te laten varen.

Het was dus allerminst zeker wat de boekdrukkunst precies zou kunnen betekenen voor het theologische geharrewar binnen de Noord-Duitse geestelijkheid. Wittenberg, Luthers thuisbasis in Saksen, beschikte tot 1502 niet over een drukpers: de halve eeuw aan experimenten en expansie die sinds Gutenberg was verstreken, was volledig aan de stad voorbijgegaan. Luther zelf had de jaren des ondersheids bereikt en een positie met een zekere lokale verantwoordelijkheid en aanzien verworven zonder een boek op zijn naam te hebben. Toch was hij binnen vijf jaar nadat hij de vijftiennegentig stellingen op schrift had gesteld de meest gepubliceerde auteur die Europa tot dan toe gekend had. De manier waarop hij dat voor elkaar kreeg is van de vele onwaarschijnlijke aspecten van de Reformatie wel het allerbijzonderste. Dat is waar dit verhaal over gaat.

In dat verhaal zullen we zien we hoe Luther zich welhaast van de ene dag op de andere ontpopte tot een schrijver met een buitengewone uitdrukingskracht en welbespraaktheid, een geboren stilist in een genre waarbinnen aan dergelijke kwaliteiten tot dan toe geen speciale waarde werd gehecht. Al doende ontwikkelde Luther een nieuwe theologische schrijfstijl: bondig, direct en begrijpelijk. Van grote betekenis was dat hij al kort nadat het tumult om zijn kritiek op de aflaten de kop opstak het dappere en radicale besluit nam om zich niet te beperken tot een gespecialiseerde lezerskring van geschoolde theologen, maar zich tot een breed publiek te richten in de eigen landstaal, het Duits. Zijn beslissing om de taal van de academici, het Latijn, terzijde te schuiven was zeer omstreden, maar stelde hem in staat om complexe theologische ideeën voor te leggen aan een niet-gespecialiseerd publiek. Tevens bezorgde hij zijn tegenstanders hiermee een achterstand die ze nooit meer zouden weten in te lopen. Daarnaast vergrootte hij de potentiële markt voor zijn boeken enorm: de Duitse drukkers reageerden gretig en enthousiast.

Luthers geschriften maakten veel los in Duitsland, maar brachten ook een transformatie teweeg binnen het drukkersbedrijf. Ten tijde

van de Reformatie was de landkaart van de Europese drukkerswereld al behoorlijk vast komen te liggen, en binnen die infrastructuur zou normaal gesproken geen plaats zijn geweest voor het kleine Wittenberg. De toonaangevende uitgevers waren allemaal gevestigd in de grote Europese handelssteden. Wittenberg daarentegen was klein en afgelegen en lag mijlenver van de grote afzetmarkten die nodig waren om een omvangrijke productie gaande te houden. Luther realiseerde zich al in een vroeg stadium dat hier verandering in zou moeten komen: dat Wittenberg een boekindustrie moest ontwikkelen die zou kunnen voldoen aan de grote vraag naar zijn werk, en recht zou doen aan de kracht van zijn oproep tot een fundamentele hervorming van het christendom.

Om dit te bereiken nam Luther al kort nadat zijn faam zich begon te verbreiden de organisatie van het lokale drukkerswezen radicaal op de schop. Tot 1517 beschikte Wittenberg slechts over één drukkerij, waarvan de kwaliteit bovendien te wensen overliet. Ten tijde van Luthers dood stak de plaatselijke boekindustrie die van de machtigste steden in Duitsland naar de kroon. Gerekend over heel de zestiende eeuw was Wittenberg het belangrijkste centrum van boekdrukkunst in Duitsland. Dit moet uitsluitend op Luthers conto worden geschreven. Luther was geen verstrooide intellectueel, maar een man met een enorm praktisch inzicht. Hij snapte wat er nodig was om woorden en ideeën om te zetten in een gedrukte publicatie, en beleefde daar ook nog plezier aan. Luthers vader had zijn brood verdiend in de koperwinning, en de jonge Maarten moet al snel doordrongen zijn geraakt van de risico's en de mogelijkheden van een leven dat erop gericht was kostbaar metaal te ontfutselen aan een woeste en weerbarstige bodem. Het was een ervaring die hem goede diensten bewees toen hij zich eenmaal toelegde op het geschreven woord.

Heel zijn leven lang was Luther kind aan huis bij drukkerijen, waar hij niet alleen toekeek, maar ook instructies gaf. Hij had uitgesproken ideeën over het uiterlijk van zijn boeken en stelde hoge eisen. Allereerst besefte hij hoe belangrijk de esthetische kant van een boekuitgave was. Hij begreep dat de geldigheid en waarachtigheid van zijn boodschap visueel onderstreept werd door de kwaliteit en het ontwerp van het gedrukte

eindproduct waarin die vervat was. In 1518 zette Luther de beslissende stap en haalde een ervaren drukker naar Wittenberg, die kon voldoen aan de vraag naar zijn werk, en vanaf dat moment had hij een leidende rol binnen de lokale boekproductie. Daarbij zorgde hij ervoor dat hij zijn waardevolle geschriften eerlijk verdeelde over het groeiend aantal drukkerijen, om te zorgen dat die alle het hoofd boven water konden houden.

Dit alles vormt een wezenlijk aspect van het verhaal van Luthers Reformatie, waaraan evenwel niet vaak aandacht wordt besteed. De immense vraag naar zijn werk, hoe indrukwekkend ook, vertelt niet het hele verhaal. Luthers populariteit was zo groot dat hij niet alleen de Wittenbergse boekuitgevers, maar zelfs die in heel Duitsland brood op de plank bezorgde. Maar door zijn intensieve samenwerking met de drukkers veranderde Luther ook het uiterlijk van het boek. Daarbij genoot hij de steun van de Wittenbergse hofschilder Lucas Cranach, die eveneens van grote betekenis was voor het boekenbedrijf, Het valt zelfs staande te houden dat Cranachs belangrijkste bijdrage aan de Reformatie niet bestond uit de befaamde portretten van Luther waarmee de beeltenis en de faam van de hervormer door heel Duitsland werden verbreid, maar uit zijn aandeel in de ontwikkeling van een nieuwe, eigen vormgeving voor de Wittenbergse Reformatiepublicaties. Met zijn ontwerpen stak hij Luthers werken in een nieuw, herkenbaar jasje, wat maakte dat ze in een volle boekenkraam ogenblikkelijk herkenbaar waren. Dit resulteerde in de ontwikkeling van een soort boek dat op zichzelf al een krachtig uithangbord van de beweging was: kloek, markant en overduidelijk anders dan alles wat eraan voorafgegaan was. Zo werd het merk Luther in de markt gezet, en het succes daarvan zou de grondslag vormen van de turbulente gebeurtenissen die Duitsland na 1517 in opschudding brachten. Deze herkenbaarheid was een wezenlijk onderdeel van Luthers succes en van het vermogen van de Reformatie om veranderingen teweeg te brengen.

DEEL I

EEN

UITZONDERLIJK

MAN

I.

EEN KLEINE STAD IN DUITSLAND

Zoals veel historische leidersfiguren verkeerde Maarten Luther graag in gezelschap. Hij was geïnteresseerd in anderen en genoot ervan onder de mensen te zijn. Dat kwam goed uit, want gedurende de tweede helft van zijn leven was hij zelden alleen. In 1517 werden zijn landgenoten zich voor het eerst bewust van zijn bestaan, en vanaf dat moment was Luther een controversiële, omstreden, charismatische en inspirerende figuur, wat hij tot op zekere hoogte altijd is gebleven. Degenen die met hem in aanraking kwamen vergaten die ervaring zelden. Al aan het begin van zijn carrière trok de jonge monnik de aandacht van een aantal invloedrijke personages, die oog hadden voor zijn bijzondere talenten. In zijn latere leven maakte hij bij zijn vertrouwelingen een hartstochtelijke toewijding los. De mensen kwamen met duizenden naar Wittenberg om hem te horen preken, of in de hoop zijn colleges bij te wonen. Degenen die tot zijn vriendenkring werden toegelaten genoten het speciale voorrecht samen met hem de maaltijd te gebruiken, waarbij hun leidsman in een ongedwongen sfeer zijn gedachten uiteenzette.

Hier kwam Luther echt los. Na gedane arbeid praatte hij graag met vrienden. Onder invloed van het uitstekende bier van zijn vrouw werden de gesprekken algemener, discursiever, en soms zeer openhartig. De ijverigste disgenoten hielden menigmaal aantekeningen bij van de uitspraken van hun meester. Luther, die al dertig jaar aan de universiteit had gedoceerd en gewend was dat zijn woorden werden opgetekend, bekommerde zich daar niet om.

Niet alles wat daar aan tafel werd besproken is prettige kost om te lezen. Luther was omringd door vrienden en hoefde geen blad voor de mond te nemen. Soms wilde hij bewust choqueren en hij deed graag extravagante uitspraken. Zijn kwinkslagen zijn in onze ogen niet altijd grappig. Maar de *Tischreden* bevatten ook vele diepzinnige, zij het ongestructureerde theologische uitspraken en scherpe observaties aangaande het maatschappelijk leven van die tijd.¹

Het is merkwaardig dat Luther in deze enorme hoeveelheid woorden zo weinig heeft gezegd over zijn eigen beweging, de Reformatie. Tussen 1517, toen hij voor het eerst de aandacht van het publiek op zich vestigde, en zijn dood, dertig jaar later, gaven Luther en zijn volgelingen hun wereld een nieuwe aanblik. Het gevolg was een splitsing in het westerse christendom, die later blijvend zou blijken. Families, steden en naties zagen zich gedwongen partij te kiezen: ze stonden voor de keus bij de oude kerk te blijven of Luther te volgen en te leven met het schisma en nieuwe geloofsgebruiken. Luther bewaarde onder dit alles een opmerkelijke kalmte. Al zijn daden waren voorgeschreven door God: de weg die hij was ingeslagen, was hem gewezen door een hogere macht. In dat opzicht was het opmerkelijke leven dat hij had geleid niet zijn eigen werk, maar het gevolg van lijdzame gehoorzaamheid aan Gods bevel.

Aan ons de taak dus om ons, in dit veel wereldlijker tijdsgewricht, te buigen over de omvang van dat wat Luther tot stand bracht – maar ook over het gegeven dat dat alles zo tegen alle verwachtingen indruiste. Luthers carrière getuigde van zijn overweldigende talent, maar was tegelijkertijd een opstapeling van velerlei onwaarschijnlijkheden. Gedurende de eerste dertig jaar van zijn leven wees niets erop dat hij een man was die een heel continent in opschudding zou brengen. Het was uiterst merkwaardig dat een man die een gestage en, voor iemand van zijn komaf, opmerkelijk succesvolle opmars binnen de kerk gemaakt had, zich plotseling tegen zowel het instituut als de geestelijk leiders ervan keerde. En het allermerkwaardigste was dat hij dat ook nog kon naverellen.

Toen Maarten in 1521, op het hoogtepunt van de ‘Lutherkwestie’, naar de andere kant van Duitsland trok om zich tijdens de Rijksdag te Worms

te verantwoorden tegenover de Duitse keizer, reisde hij onder vrijgeleide: hij mocht er ongehinderd verschijnen en weer vertrekken. Maar binnen de keizerlijke entourage gingen er stemmen op om deze belofte in te trekken en Luther te laten arresteren en terechtstellen.² Een eeuw daarvoor was een andere ketter, Johannes Hus, door dat lot getroffen, en veel van Luthers vrienden vreesden dat hem hetzelfde te wachten stond. Ook Luther rekende er niet op dat hij Worms levend zou verlaten. Dat het tot dit beslissende moment was gekomen had hij te danken aan de niet-aflatende steun van zijn eigen vorst, Frederik de Wijze. Frederik was een devoot katholiek die het oude geloof altijd trouw zou blijven en tevens een van de fraaiste relikwieënverzameling van Europa bezat; dergelijke heilige overblijfselen waren een wezenlijk onderdeel van de aflaatleer die Luther zo fel aan de kaak stelde. Wonderlijk genoeg had Frederik zijn opstandige hoogleraar nooit ontmoet; wellicht heeft hij hem pas bij de Rijksdag voor het eerst met eigen ogen gezien. Velen vonden het destijds onbegrijpelijk dat hij Luther de hand boven het hoofd hield. Had hij dat niet gedaan, dan zou diens carrière als hervormer ongetwijfeld in de kiem gesmoord zijn.

Luther dankte zijn grote bekendheid in die tijd aan een van die andere merkwaardige onwaarschijnlijkheden van de Reformatie: het gegeven dat een monnik die tot zijn dertigste nooit iets had gepubliceerd en dezelfde conventionele opvoeding had genoten als andere geestelijken, zich op een of andere manier wist te ontpoppen tot een schrijver en polemicus met een enorme overtuigingskracht. In een tijdperk waarin men waarde hechtte aan uitvoerige en gedetailleerde uiteenzettingen, complexiteit en herhaling, was het des te verbazender dat Luther intuïtief aanvoelde hoe belangrijk het was om bondig te formuleren. Goedbeschouwd was hij de uitvinder van een nieuw soort theologische verhandeling: bondig, duidelijk en direct en niet alleen gericht op zijn vakgenoten, maar op een breed christelijk publiek. Dit nieuwe inzicht in stijl, doel en vorm was van centrale betekenis voor de Reformatie, en zal ook centraal staan in dit boek.

En Luther wist dit alles te realiseren vanuit een volstrekt onwaarschijnlijke plaats: Wittenberg, een klein, onbeduidend marktstadje aan

de oostelijke periferie van Europa, waarvan tot dusverre nauwelijks melding was gemaakt in de annalen van de Europese geschiedenis. In veel opzichten was dat nog het meest onwaarschijnlijke aspect van de Reformatie, iets wat in het Europa van de Renaissance nog nooit was vertoond.

In de zestiende eeuw was Europa een conglomeraat van staten in opkomst en het toneel van grote intellectuele bedrijvigheid. De steden, met hun kerken, universiteiten en de nieuwe gedrukte boeken, hoorden tot de fraaiste uitingsvormen van deze cultuur. Maar die culturele en economische renaissance was maar mondjesmaat doorgedrongen tot de zanderige, dunbevolkte vlakten van Noordoost-Duitsland. Bij zijn eerste kennismaking met Wittenberg, in 1508, was Maarten Luther niet bepaald onder de indruk, en het merendeel van het luttele aantal mensen dat herinneringen heeft opgetekend aan deze kleine nederzetting in het grensgebied deelde dat gevoel.

Toch zou het zo gaan als het gegaan is. Vanaf het moment dat Luther zich permanent in Wittenberg vestigde, het jaar 1511, zouden zijn lot en dat van zijn nieuwe woonplaats voorgoed met elkaar verbonden zijn. Wittenberg zou Lutherstadt worden, een epitheton dat de stad uiteindelijk in de twintigste eeuw officieel in zijn naam opnam. Wittenberg was de bakermat van de Reformatie, en de transformatie die de stad onderging was een weerspiegeling van de verandering die Luther doormaakte.

OP DE WITTE BERG

Toen Luther voor het eerst de stadspoort van Wittenberg door ging, trof hij daarachter een bescheiden nederzetting aan, met een bevolking van ongeveer tweeduizend zielen.³ De belangrijke steden van Duitsland waren soms wel vijftigmaal zo groot. Ook in de directe omtrek werd Wittenberg overschaduwd, door Leipzig, het plaatselijke handelscentrum, en Erfurt, de bedrijvige universiteitsstad waar Luther zijn opleiding genoten had. Wittenberg wordt in de twaalfde eeuw voor het eerst vermeld als een nederzetting die was gesticht na een bloedige strijd die

WITTENBERG

Gezicht op Wittenberg vanuit het zuiden, van de overkant van de Elbe. Links het slotcomplex, in het midden de Stadskerk en rechts het augustijnenklooster.

tot doel had de plaatselijke Slavische bevolking uit te roeien. In de ogen van de uit het vlakke Vlaanderen aangevoerde kolonisten die de streek opnieuw moesten bevolken waren de zacht glooiende heuvels nabij de Elbe al heel indrukwekkend. Dus noemden ze hun nieuwe woonplaats Wittenberg, naar het witte zand op de heuvelflanken en de oevers van de rivier, die op die plaats ondiep genoeg was om doorwaadbaar te zijn. In de loop van de twee eeuwen daarop werd het een ommuurde stad, die weerbaar genoeg was om tijdens de Hussietenoorlogen een compleet leger af te slaan. Maar Wittenberg bleef toch altijd behept met het imago van een grensnederzetting, een wachtpost waar men uitkeek naar vijandelijke troepen. Het was veelzeggend dat de grootste steden in dit deel van Duitsland, Erfurt en Leipzig, meer naar het zuiden en het westen lagen, dichterbij het beschaafde zuidelijke hart van het Duitse Rijk.

Erfurt was de stad vanwaar Luther was uitgezonden naar het augustijnenklooster in Wittenberg. Zijn eerste ontmoedigende indrukken zou hij nooit vergeten. Naar zijn idee lag Wittenberg, zoals hij het later beschreef, 'in termino civilitatis', aan de rand van de beschaving. Als het

nog een klein beetje verder naar het oosten had gelegen zou het ‘in mediam barbariam’ hebben gelegen, te midden van de barbaren.⁴ Beschrijvingen van andere bezoekers waren al even weinig flatteus. Volgens een reiziger die omstreeks diezelfde tijd Wittenberg bezocht, was het een pover, onaantrekkelijk stadje met lelijke oude houten huisjes, eerder een dorp dan een stad.⁵ Toen Luthers ideeën ophef begonnen te veroorzaken, namen zijn vijanden dergelijke gezichtspunten uiteraard maar al te graag over. Volgens Johannes Cochlaeus, een verbeterde criticus uit de begintijd, was Wittenberg

een ellendig, arm, smerig dorp, dat vergeleken met Praag nauwelijks drie stuivers waard is – ja, het is het niet waard een stad in Duitsland genoemd te worden. Het heeft een ongezond, onaangenaam klimaat, heeft geen wijngaarden, boomgaarden of vruchtbomen [...] smerige huizen, vuile straten, alle wegen, stegen en straten liggen vol kots. Er woont een barbaars volk dat geen andere handel drijft dan in bier, en een stel kooplieden dat geen drie stuivers waard is.⁶

George, de hertog van albertijns Saksen, een vijand en rivaal van Luthers beschermheer Frederik de Wijze, formuleerde het bondiger: ‘Dat één enkele monnik, uit zo’n negorij, een reformatie in gang kan zetten is onduidbaar.’⁷ Dat was ook een van de redenen waarom Luthers tegenstanders hem aanvankelijk zo onderschatten: ze konden zich gewoon niet voorstellen dat uit een dergelijk oord iets belangrijks voort zou kunnen komen.

NIEUWE RIJKDOM EN NIEUWE UITVINDINGEN

Dat Wittenberg in die tijd een betrekkelijk achtergebleven plaatsje was, was des te opvallender omdat de Duitse steden niet zonder reden werden gerekend tot de grootste pronkstukken van de Europese beschaving. In de vijftiende eeuw was Duitsland uitgegroeid tot een van de stuwende krachten achter de Europese economie. In een tijdperk waar-

in de opkomende naties Spanje, Frankrijk en Engeland hun kapitaal verspilden aan dynastieke conflicten, heerste in Duitsland een betrekkelijke vrede. Duitsland had een keizer, een telg van de Habsburgers, en ook hij streefde ernaar zijn machtsbereik te vergroten. Maar het gebied van de Habsburgers was te verbrokkeld en, belangrijker nog, de keizerstitel was niet erfelijk: een college dat werd gevormd door de heersers van zeven grote Duitse staten bepaalde per hoofdelijke verkiezing wie de keizer moest worden. Deze zeven keurvorsten vormden de elite onder de driehonderd heersers van de lappendeken aan kleine Duitse staatjes. De grenslijnen daarvan waren aan voortdurende verandering onderhevig. Saksen, waar Wittenberg lag, had een van de grootste staten kunnen zijn, ware het niet dat voor dit gebied een gedeeld erfrecht gold, dat herhaaldelijk tot splitsingen leidde. Enkele van de grootste territoria stonden onder het gezag van bisschoppen, ware kerkvorsten, zoals Albrecht van Brandenburg, de aartsbisschop van Mainz, die een belangrijke rol zou spelen in Luthers levensverhaal.

In de loop van de veertiende eeuw hadden veel grote steden zich met succes onttrokken aan het gezag van de naburige vorstenhuizen. Neurenberg, de grootste van deze vrije rijkssteden, kon bogen op een aanzienlijk eigen grondgebied; in Zuid-Duitsland wedijverde de stad in rang met Augsburg, het hart van het Duitse bankwezen. Augsburg was ook het belangrijkste informatieknoppunt van Zuid-Duitsland, een belangrijke halte op de keizerlijke postroute die Duitsland verbond met Italië en de Lage Landen.⁸ In het noorden lagen Hamburg en Lübeck, twee vooraanstaande handelssteden binnen het aloude Hanzeverbond in het Oostzeegebied; ten westen lagen Keulen, Straatsburg en Bazel, op strategische punten langs de Rijn, de grote transport- en informatieader die de rijke handelssteden in Vlaanderen verbond met Italië in het zuiden. De verbindingsroute met Italië over de gevaarlijke passen van de Alpen was van levensbelang voor Duitsland, want Italië was de toegangspoort tot Azië en de kostbare kruiden en zijde die daarvandaan werden aangevoerd. De opbrengsten van deze internationale handel belandden voor een groot deel in de grote rijkssteden in het zuiden en het westen. Aan het begin van de zestiende eeuw zullen heel weinig van deze luxegoede-

ren terecht zijn gekomen in de kille noordelijke vlakten van Thüringen en Saksen, waar de plaatselijke markt werd gedomineerd door handel in vis en graan.

Gedurende de tweede helft van de vijftiende eeuw werd het afzetgebied voor luxegoederen in Vlaanderen, Italië en Zuid-Duitsland verrijkt met een nieuwe branche: de handel in gedrukte boeken. Toen omstreeks 1445 een doortastende ondernemer in Mainz, ene Johannes Gutenberg, begon te experimenteren met nieuwe manieren om op grote schaal boeken te produceren, sprak het allerm minst vanzelf dat dit een uitvinding was waaraan de wereld daadwerkelijk behoefte had. Europa kende al een hoogontwikkelde handel in boeken, die liefdevol met de hand werden gekopieerd, van manuscript naar manuscript. Lezers en verzamelaars betrokken deze manuscripten bij de beste en beroemdste kopiistenateliers, of brachten hun teksten naar de plaatselijke schrijver: het was een heel flexibele markt. Ook nadat Gutenberg in 1454 op de boekenbeurs in Frankfurt voor het eerst pagina's uit zijn gedrukte bijbel had laten zien,⁹ zou de handel in manuscripten nog vele jaren blijven floreren. Gutenbergs bijbel trok uiteraard veel aandacht en raakte snel uitverkocht. Maar hij leidde ook tot zijn bankroet. Het was het laatste grote project waarmee hij zich bezighield.

Gutenbergs verhaal, waarin fascinatie voor technologie hand in hand ging met financiële rampspoed, zou pijnlijk representatief blijven voor de eerste zeventig jaar van de geschiedenis van de boekdrukkunst.¹⁰ Toen het nieuws van Gutenbergs grootse prestaties zich verspreidde, wilde elke vorst, bisschop of gemeenteraad een eigen drukpers binnen zijn gebied hebben. De boekdrukkunst verbreedde zich snel binnen Duitsland, Italië en Frankrijk, en van daaruit wat aarzelender naar de verdere uithoeken van Europa: Spanje, Engeland en Scandinavië. Maar de meeste van die bedrijven vestigden zich in kleine steden, ver van de grote bevolkingscentra, en moesten hun deuren al sluiten voor ze meer dan een handvol titels hadden gepubliceerd. Het duurde enige tijd voor duidelijk werd wat de noodlottige fout in het bedrijfsmodel was. Het was niet zo'n probleem om driehonderd, vijfhonderd of zelfs duizend exemplaren van een gedrukte tekst te vervaardigen. Maar de handel in